

Artur Wysocki¹

Polskie pokolenia wobec tożsamości narodowej w latach 2018–2024

Streszczenie

Artykuł podejmuje analizę tożsamości narodowej Polaków w latach 2018–2024 z perspektywy generacyjnej, skupiając się na podobieństwach i różnicach w postrzeganiu polskości wśród pięciu pokoleń społecznych: „Silent Generation”, „Baby Boomers”, „X”, „Y” i „Z”. Badanie w płaszczyźnie teoretycznej odwołuje się do modelu opinii publicznej jako jednego z czterech wskazanych przez Zbigniewa Bokszańskiego modeli zbiorowej tożsamości narodowej. Analizę oparto na danych empirycznych pochodzących z ogólnopolskich i europejskich sondaży dotyczących takich kluczowych aspektów tożsamości narodowej Polaków jak: autoidentyfikacje i poczucie więzi społecznych, poczucie patriotyzmu oraz dumy i wstydu narodowego, a także społeczne kryteria polskości. Opracowanie syntetyzuje rozproszone, cząstkowe dane i tym samym wypełnia lukę tego typu syntez w literaturze przedmiotu. Analiza wykazała zarówno istotne podobieństwa, jak i znaczące różnice w postrzeganiu i odczuwaniu przynależności narodowej. Niezależnie od wieku wszystkie pokolenia charakteryzuje silna więź z Polską jako wspólnotą narodową i państwową, a także wysoki poziom patriotyzmu i dumy narodowej oraz stabilność hierarchii społecznych kryteriów polskości. Międzypokoleniowa spójność w tym względzie może stanowić istotny zasób w budowaniu społecznej koherencji, w przeciwdziałaniu podziałom społecznym i politycznym, a także w prowadzeniu dialogu międzypokoleniowego. Wyniki ujawniły jednocześnie istotne różnice w sposobach przeżywania i wyrażania polskości, co może stanowić potencjalne źródło napięć zarówno międzypokoleniowych, jak i wewnątrzpokoleniowych.

Słowa kluczowe: naród, polskość, patriotyzm, więzi społeczne, relacje międzypokoleniowe

Polish generations towards national identity in 2018–2024

Abstract

The article analyses the national identity of Poles in the years 2018–2024 from a generational perspective, focusing on the similarities and differences in the perception

¹ Dr Artur Wysocki, Katedra Badań nad Kulturą i Komunikacją, Instytut Socjologii, Wydział Filozofii i Socjologii UMCS, pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4/136, 20-031 Lublin, e-mail: artur.wysocki@mail.umcs.pl; nr ORCID: 0000-0001-8345-9308.

of Polishness among five social generations: “Si-lent Generation”, “Baby Boomers”, „X”, „Y” and „Z”. The theoretical aspect of the study refers to the public opinion model, as one of the four models of collective national identity indicated by Zbigniew Bokszański. The analysis is based on empirical data from nationwide and European surveys on such key aspects of the national identity of Poles as: self-identification and a sense of social ties, a sense of patriotism and national pride and shame, as well as social criteria of Polishness. The study synthesizes scattered, partial data and thus fills the gap in this type of syntheses in the literature on the subject. The analysis has shown both significant similarities and significant differences in the perception and feeling of national belonging. Regardless of age, all generations are characterized by a strong bond with Poland as a national and state community, as well as a high level of patriotism and national pride, and a stable hierarchy of social criteria of Polishness. Intergenerational cohesion in this regard can be an important resource in building social coherence, in counteracting social and political divisions, and in conducting intergenerational dialogue. At the same time, the results revealed significant differences in the ways of experiencing and expressing Polishness, which can be a potential source of both intergenerational and intragenerational tensions.

Keywords: nation, Polishness, patriotism, social bonds, intergenerational relation

Wstęp

Dwa użyte w tytule artykułu lata graniczne, tj. 2018 i 2024, są szczególnie ważne nie tylko dla historii Polski, ale także dla społecznych wyobrażeń o przeszłości i właściwościach własnej wspólnoty narodowej, w tym społecznie podzielanych wartościach. Obie znaczą bowiem okrągłe rocznice wydarzeń bezpośrednio związanych z zagadnieniem społecznej percepcji tożsamości narodowej – 100-lecia odzyskania niepodległości oraz 20-lecia wstąpienia Polski do Unii Europejskiej. Choć niewątpliwie pierwsza z nich była zdecydowanie bardziej upamiętniona i publicznie celebrowana, to obie ściśle związane były z przeżywaniem własnej wspólnotowości zarówno na poziomie indywidualnym, jak i zbiorowym. W przestrzeni publicznej zakres i formy świętowania rocznic dawały wyjątkową sposobność do analiz, przemyśleń, a niekiedy przewartościowań jednostkowych i zbiorowych wyobrażeń o tym, czym jest polskość, jakie są jej źródła, przejawy i przemiany, a także miejsce zajmowane wśród innych narodów europejskich. Święta państwowe z perspektywy badań nad pamięcią są bowiem zbiorowymi manifestacjami rytuałów stanowiącymi punkt zetknięcia pamięci zbiorowej społeczeństwa, dominujących narracji historycznych wytwarzanych przez opiniotwórcze środowiska społeczne czy oficjalną politykę historyczną. Dzięki nim, a także wielu innym zbiorowym działaniom mieszczącym się w szeroko rozumianej *public history* (*Historia w przestrzeni...* 2018) wspólnoty narodowe aktualizują swoją obecność,

są namacalnym dowodem ich istnienia, potwierdzają obowiązujący ład aksjonormatywny czy aktywizują swoich członków do artykułowania i realizacji wspólnych celów (Rivière 2006; Szacka 2006; Golka 2009).

Aktualny kontekst i kryzysy o charakterze wewnętrznym i międzynarodowym dodatkowo wzmacniają refleksję nad własną tożsamością narodową. W tym otoczeniu i okolicznościach staje się ona ważnym, a niekiedy centralnym punktem odniesienia nie tylko świadomościowych (re)konstrukcji tożsamości społecznych i zbiorowych, ale także podejmowanych konkretnych działań i polityk publicznych. Powody, o których tu mowa, tłumaczą między innymi wzrost liczby nowych badań nad tożsamością Polaków, jakie wykonano i opublikowano w ostatnim okresie. Obejmowały one zarówno sondaże realizowane przez takie pracownice jak CBOS (2018a; 2018b; 2024a; 2024b) czy KantarPublic (2018), jak i rozbudowane projekty badawcze odwołujące się do danych ilościowych i jakościowych (Jaskułowski, Majewski, Surmiak 2018; Grodecki 2021; Nowicka, Łodziński 2021; Rogoza i in. 2024; *Jak stajemy się...* 2024). Analizy, prowadzone w ramach różnych dyscyplin, koncepcji i obszarów badawczych, uzupełniają dotychczasową wiedzę na ugruntowane tematy studiów nad polską tożsamością narodową. Stosunkowo nowymi zagadnieniami rozważanymi w dyskursie naukowym i publicystycznym związanym z tą problematyką jest natomiast traktowanie tożsamości narodowej jako ważnego zasobu rezyliencji społecznej/wspólnotowej (Rampp 2019; Stęпка 2021) czy też istotnego składnika bezpieczeństwa kulturowego (Czaja 2008; Kitler 2011; Ziętek 2016; Bodziany 2019; Urych 2023). W kontekście krajowym wydaje się, że tożsamość narodowa odgrywa kluczową rolę także w dyskursach związanych z opisem i wyjaśnianiem polaryzacji politycznej i społecznej, która niekiedy nosi miano „wojny polsko-polskiej” (Wysocki 2019; Paradysz 2022; Stanisławski 2022).

W odniesieniu do powyższych uwag w niniejszym opracowaniu została dokonana analiza wybranych ogólnopolskich i europejskich sondaży z lat 2018–2024 dotyczących różnych wymiarów poczucia tożsamości narodowej Polaków, ze szczególnym odniesieniem do wieku badanych jako zmiennej niezależnej. Zaprezentowana analiza syntetyzuje rozproszone i częściowe dane, stawiając w centrum problem podobieństw i różnic w poczuciu polskiej tożsamości narodowej występujący między poszczególnymi społecznymi polskimi pokoleniami społecznymi. Tym samym wypełnia lukę tego typu syntez w literaturze przedmiotu. Zebrany materiał empiryczny odnosi się w szczególności do takich kluczowych aspektów tożsamości narodowej Polaków jak: a) autoidentyfikacje i poczucie więzi społecznych, b) poczucie patriotyzmu oraz dumy i wstydu narodowego, a także c) społeczne kryteria polskości. Takie zoperacjonalizowanie kategorii tożsamości narodowej jest

zgodne ze zmodyfikowanym założeniem sformułowanym przez Zbigniewa Bokszańskiego, według którego tożsamość narodowa składa się zasadniczo z układu: 1) komponentów poznawczych obejmujących różne aspekty wiedzy o własnej i nie-własnych wspólnotach narodowych, w tym o charakterze różnic dzielących „nas” od „innych”; 2) komponentów behawioralnych wyrażających się w zachowaniach, realnych bądź deklarowanych, mających swoje źródło w poczuciu przynależności narodowej; 3) komponentów afektywnych odnoszących się do spektrum emocji wynikających z siły i intensywności więzi z własnym narodem, a także ocen z dokonania własnego narodu oraz poziomu satysfakcji płynącej z przynależności do niego (Bokszański 2005: 134–135). Ten badacz jest również zdania, że wspomniane poniżej podejście „indywidualizujące” uzasadnia wykorzystywanie metod ilościowych i sondaży w badaniach nad tożsamością narodową. Podejście to, określone jako model opinii publicznej, obok modelu obiektywistycznego, modelu tożsamości odkrywanych i modelu tożsamości narodowej konstruowanej, jest jednym z czterech możliwych koncepcji rozumienia i analizowania zbiorowej tożsamości narodowej (Bokszański 2005: 114–135).

W opisie i analizie wybranych aspektów tożsamości narodowej użyte zostały powszechnie obecne w obiegu naukowym i pozanaukowym etykiety pokoleń społecznych jak: „Silent Generation”, „Baby Boomers”, „X”, „Y”, „Z”. Ma to na celu zsyntetyzowanie wyników i ułatwienie ich komunikowania, a także włączenie problematyki tożsamości narodowej w dyskurs pokoleniowy i pole badań nad pokoleniami społecznymi. Należy zauważyć, że o ile znaczenie wieku jako jednej z najbardziej podstawowych zmiennych wyjaśniających w badaniach społecznych jest niekwestionowane (Sztompka 2002; Norval 2007), o tyle użyteczność kategorii pokolenia społecznego w sensie ściśle socjologicznym uwikłana jest w dyskusję nad istotą tego zjawiska, które zakłada występowanie wielu dodatkowych poza zbieżnością wieku właściwości, takich jak np. więź pokoleniowa, przeżycie pokoleniowe, niekiedy autoidentyfikacja (Ossowska 1983; Zielińska, Szaban 2011; Szafraniec 2022; Cześniak, Zagórski 2022, Parker 2023). Obecne w opracowaniu etykiety pokoleniowe pełnią więc funkcję przede wszystkim kategorii opisowych. Identyfikują poszczególne (jedną lub kilka) kohorty wiekowe użyte w sondażach. Jednocześnie krótki odstęp czasowy między wybranymi do analizy sondażami pozwala założyć minimalny wpływ przemian poczucia tożsamości narodowej w trakcie życia pokolenia. Analiza ma więc charakter badania przekrojowego, a nie podłużnego (longitudinalnego).

Na potrzeby prezentowanej analizy przyjęto, zgodnie z ustaleniami Błażeja Przybylskiego (2023), że pokolenie powojenne („Baby Boomers” – w skrócie „BB”) to osoby urodzone w latach 1945–1964, pokolenie X – w latach 1965–1979, pokolenie Y – w latach 1980–1994, zaś pokolenia Z – w latach 1995–2009. Dodatkowo, dla najstarszych kohort wiekowych, osób

urodzonych przed 1945 r., w opracowaniu posłużono się nazwą „pokolenie Seniorów” lub „Silent Generation” (w skrócie „S”). Wskazane daty urodzin przypisane poszczególnym pokoleniom należy traktować jako pewne przybliżenie porządkujące przynależność do kolejnych generacji. Podobnie jest z etykietami wskazanymi w prezentowanych poniżej tabelach z danymi empirycznymi. Stosowane w badaniach sondażowych kohorty wiekowe nie pokrywają się w pełni z datami urodzin kolejnych pokoleń, a także same kohorty są różnie wyznaczone w poszczególnych pracowniach badawczych. Zastosowanie etykiet pokoleniowych w odniesieniu do kohort użytych w danym badaniu daje jednak możliwość przybliżonych porównań uzyskanych wyników (jest więc produktywnie poznawczo).

Tożsamość narodowa a generacyjność

Tożsamość narodową można określić jako treść i zakres poczucia przynależności jednostek do określonej wspólnoty narodowej, które na poziomie indywidualnym odpowiada na pytanie „czy i do jakiego narodu JA czuję przynależność?”, zaś na poziomie zbiorowym – na pytanie „kim MY jesteśmy jako naród?”. W pierwszym przypadku występuje jako jedna z tożsamości społecznych jednostki i określa stopień oraz charakter osobistego poczucia więzi z innymi członkami danego narodu (Tajfel, Turner 1986). W drugim przypadku tożsamość narodowa jest rodzajem tożsamości zbiorowej (względnie kolektywnej bądź grupowej), której podmiotem jest już nie tyle jednostka, ile zbiorowość – naród. W znaczeniu operacyjnym najczęściej jest zbiorem przekonań i wyobrażeń jednostek o własnym narodzie (Zenderowski 2007). Przenoszenie kategorii tożsamości z poziomu jednostki na poziom grupowy obarczone jest niebezpieczeństwem antropomorfizowania zbiorowości bądź przyjęciem założenia o istnieniu świadomości kolektywnej, a więc bytu, który w refleksyjny, samoświadomy sposób mógłby wyrażać sądy o sobie samym (Bokszański 2005: 56–63). Jedną z metod radzenia sobie z tym zagrożeniem, obok metody „durkheimowskiej” (Budyta-Budzyńska 2010: 99–100), jest metoda „redukcji indywidualizującej” (Kłóskowska 2005) polegająca na sprowadzaniu właściwości narodu do osobistych doświadczeń i przeżyć jednostek, w tym ich wyobrażeń i przekonań o własnym narodzie. Jej autorka, Antonina Kłóskowska, tłumaczyła to w następujący sposób: „zbieżność subiektywnych postaw wielu ludzi odnoszonych do własnej grupy kulturowej może być (...) uznana za zbiorową tożsamość narodową”. I dalej definiowała ją jako: „świadomość pewnej odrębności od obcych i poczucie związku z grupą swoich oraz świadomość ciągłości, historycznego trwania tej grupy i jej zbiorowej filiacji – wywodzenia się od wspólnych przodków czy przodka” (Kłóskowska 1992: 134).

Treści tożsamości narodowej, mimo że są względnie trwałe i społecznie podzielane, podlegają jednocześnie nieustannym procesom zmiany, odtwarzania i rekonstruowania. Nie są przy tym w całej wspólnotie jednolicie rozumiane i odczuwane. Niewątpliwie każde pokolenie jest formowane przez unikalne warunki społeczno-kulturowe, które wpływają na jego postawy i przekonania, zwłaszcza w szybko zmieniającym się środowisku społecznym. Kształtowanie to wynika zarówno z międzypokoleniowego przekazu wzorców kulturowych i długofalowych procesów historycznych, jak i z aktualnych wydarzeń o charakterze politycznym, gospodarczym czy kulturowym. Najsilniejszy wpływ tych czynników występuje w okresie adolescencji, kiedy kształtuje się jednostkowa tożsamość, także narodowa, a efekty tego procesu stają się wyraźne w dorosłości. Z jednej strony więc społecznie wytworzona zbiorowa tożsamość narodowa i jej treści są względnie stałymi elementami rzeczywistości społecznej, stając się jednym z istotnych punktów odniesienia dla formowania się tożsamości jednostek, jak i grup wiekowych. Jej podstawową funkcją jest bowiem integracja społeczna. Wytwarzana przez nią więź społeczna scala jednostki we wspólnotę, sprzyja solidarności i współpracy, a także może stać się silnym źródłem mobilizacji społecznej i politycznej. Z tych powodów wydaje się, że podobieństwa w rozumieniu tożsamości narodowej przez różne segmenty społeczeństwa, również przez pokolenia społeczne, powinny przeważać nad różnicami. Z drugiej jednak strony nieustanne zmiany społeczne, zwłaszcza obecnie podlegające niespotykanej dynamizacji, wiążą się w szczególnie sposób z ciągłymi praktykami kwestionowania, kontestowania i przewartościowywania tożsamości narodowej. Ponadto równie ważne są tu czynniki strukturalne, które istotnie wpływają na społeczne zróżnicowanie percepcji tożsamości narodowej. Szczególną rolę odgrywają w tym względzie właśnie różnice międzypokoleniowe. Jak zauważył bowiem Bhikhu Parekh, „tożsamość narodowa jest kwestią kolektywnego wyboru, historycznym projektem, który musi być zrealizowany przez każde pokolenie w świetle jego potrzeb, aspiracji i okoliczności, w których przyszło mu żyć” (Parekh 1994: 503). Z perspektywy generacyjnej badanie podobieństw i różnic w poczuciu tożsamości narodowej może być pomocne w zrozumieniu poszczególnych aspektów relacji międzypokoleniowych, możliwych źródeł konfliktów, płaszczyzn dialogu, charakteru potencjalnych barier komunikacyjnych czy kluczowych orientacji życiowych właściwych poszczególnym generacjom. Daje też wgląd w procesy przemian samego zjawiska tożsamości narodowej danej zbiorowości – przyczynia się do bardziej precyzyjnego opisanie jego społeczno-strukturalnych różnic oraz lepszego zrozumienia i wyjaśnienia czynników, które wpływają na jego dynamikę.

Autoidentyfikacje i więzi społeczne Polaków

Z dotychczasowych ilościowych badań nad polską tożsamością narodową wynika, że jest ona jedną z podstawowych autoidentyfikacji społecznych Polaków (Nowicka, Łodziński 2001; CBOS 2013). Więź z narodem i Polską istotnie przewyższa tę z Europą we wszystkich dostępnych badaniach. Badania więzi społecznej w odniesieniu do wspólnot terytorialnych regularnie przeprowadzane przez CBOS (2018a) wskazują, że najważniejszym punktem odniesienia dla Polaków są społeczności lokalne. W 2018 r. poczucie związku ze społecznością lokalną i miejscowością zamieszkania wyrażało łącznie w pierwszym i drugim wyborze 77% badanych. Więź z regionem i krainą wskazało 44% respondentów, z całym krajem, Polską 57%, zaś z Europą 10%. Generalnie identyfikacje wobec wspólnot terytorialnych są względnie stałe w ostatnim dwudziestoleciu, zarówno jeśli chodzi pierwszy i drugi wybór respondentów (CBOS 2018a).

Różnice międzygeneracyjne (tabela 1) w tym aspekcie sprowadzają się głównie do obserwacji, że więź narodowa jest nieco silniejsza w starszych pokoleniach. Natomiast więź z Europą wyraźnie słabsza jest w najmłodszym (Z) i najstarszych (BB i S) pokoleniach, a najsilniejsza w pokoleniu X. Należy jednak zaznaczyć, że nie są to duże różnice i pokolenia bardziej łączy niż dzieli struktura i siła więzi z poszczególnymi wspólnotami terytorialnymi.

Tabela 1. Poczucie więzi ze wspólnotami terytorialnymi Polaków w 2018 r. w przekroju generacyjnym (w %)

Table 1. Sense of bond with territorial communities of Poles in 2018 by generation (in %)

Z czym czuje się Pan(i) najbardziej związany(a)?	wiek (w latach)					
	1994– 2000 18–24 Z	1984– 1993 25–34 Y	1974– 1983 35–44 Y/X	1964– 1973 45–54 X	1954– 1963 55–64 BB	1953 > 65 < BB/S
ze społecznością lokalną, miejscowością, w której mieszkam	53	47	51	57	57	61
z regionem, krainą	14	16	12	7	12	10
z całym krajem, Polską	23	25	23	28	26	26
z Europą	2	3	7	5	3	1
z czymś innym	7	7	4	2	2	0
trudno powiedzieć	1	2	2	0	–	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie CBOS 2018a.

Uwzględniając jako podstawowy kontekst europejski, można dostrzec w społeczeństwie polskim wyraźną rozbieżność między poziomem poparcia dla członkostwa w UE i poczucia bycia obywatelem UE a poziomem tożsamości europejskiej (poczucia bycia Europejczykiem). Poparcie Polaków dla obecności w UE jest bardzo wysokie, co obserwuje się nieprzerwanie przynajmniej od końca pierwszej dekady XXI wieku. W zależności od firmy badawczej waha się ono między 70 a 90% (Demagog 2024; CBOS 2024a). Co ciekawe, podobnie jak w powyżej cytowanym badaniu dotyczącym poczucia więzi, najniższy poziom osiąga ono wśród pokoleń skrajnych – najmłodszego (Z) i najstarszego (S), choć wszystkie polskie pokolenia śmiało można określić w kategoriach zdecydowanych euroentuzjastów, a nie eurosceptyków (tabela 2).

Tabela 2. Stosunek Polaków do członkostwa w UE w 2024 r. w przekroju generacyjnym (w %)

Table 2. Attitude of Poles towards EU membership in 2024 by generation (in %)

<i>Czy osobiście popiera Pan(i) członkostwo Polski w Unii Europejskiej czy też jest Pan(i) temu przeciwny(a)?</i>	wiek (w latach)					
	2000–2006 18–24 Z	1990–1999 25–34 Z/Y	1980–1989 35–44 Y	1970–1979 45–54 X	1960–1969 55–64 X/BB	1959 > 65 < BB/S
Popieram	69	80	77	77	84	73
Jestem przeciwny(a)	22	16	18	18	10	18
Trudno powiedzieć	9	4	6	5	6	9

Źródło: opracowanie własne na podstawie CBOS 2024a.

Podobnie rzecz ma się z poczuciem bycia obywatelem UE. Europejska tożsamość obywatelska sięgała w 2024 r. 78% wśród Polaków i była na poziomie średniej w całej UE. Szczególnie silna była wśród dwudziestolatków (pokolenie Y) i słabła wraz z kolejnymi kohortami wiekowymi (Eurobarometr 2024).

Na pytanie o identyfikację Polaków z europejskością, w zależności od badania, formy i treści pytania ankietowego, twierdząco odpowiada w przybliżeniu od 1 do 10% respondentów. Przykładowo w ostatnich badaniach uwzględniających podwójne tożsamości – narodowo-kontynentalną, które są cyklicznie obecne w raportach Eurobarometru i CBOS, odnotowano jednolitą identyfikację europejską na poziomie 1%. Jednocześnie ponad połowa Polaków zadeklarowała jakąś formę tożsamości europejskiej w połączeniu z tożsamością narodową, przy czym 50% określiło ją jako polsko-europejską, zaś 4% jako europejsko-polską (CBOS 2024a). Rozkład różnic międzygene-

racyjnych w poczuciu tożsamości europejskiej, w świetle powyższego sposobu jej badania, wykazuje, że jest ono w Polsce podobne do wartości średnich dla wszystkich krajów UE i ujawnia następującą zależność: im osoby młodsze, tym tożsamość europejska jest silniejsza oraz przechodzi z wariantu narodowo-europejskiego do europejsko-narodowego (tabela 3).

Tabela 3. Tożsamość narodowa i europejska Polaków w 2024 r. w przekroju generacyjnym (w %)

Table 3. National and European identity of Poles in 2024 by generation (in %)

Czy uważa się Pan(i):	wiek (w latach)					
	2000– 2006 18–24 Z	1990– 1999 25–34 Z/Y	1980– 1989 35–44 Y	1970– 1979 45–54 X	1960– 1969 55–64 X/BB	1959 > 65 < BB/S
wyłącznie za Polaka	38	36	38	41	50	57
za Polaka i Europejczyka	48	58	55	56	45	39
za Europejczyka i Polaka	10	5	5	2	3	2
wyłącznie za Europejczyka	2	–	1	–	1	–
trudno powiedzieć, odmowa odpowiedzi	3	1	1	1	2	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie CBOS 2024a.

Wśród najmłodszych (pokolenie Z) również relatywnie częściej obecna jest jednolita tożsamość europejska. Na tle wszystkich generacji pokolenia najstarsze (BB i S) wyróżniają się wyjątkowo wysokim poziomem deklaracji jednolitej tożsamości narodowej. Osoby najstarsze w Polsce można więc uznać za najbardziej przywiązane do myślenia o sobie w kategoriach narodowych i jednocześnie najmniej w kategoriach europejskich. Niemniej we wszystkich kategoriach wiekowych, również wśród najstarszych, zaznacza się główny trend do powolnego, stopniowego osłabiania jednolitej tożsamości narodowej i wzmacniania podwójnej tożsamości narodowo-europejskiej (Eurobarometr 2024).

Patriotyzm oraz poczucie dumy i wstydu narodowego

Badania sondażowe nad patriotyzmem Polaków ukazują niezmiennie bardzo wysoki jego poziom. W 2018 r. 88% Polaków uważało się za patriotów, przy czym niemal 39% deklaroowało to zdecydowanie. Odsetek

badanych określających się w ten sposób był identyczny jak w 2016 r., jedynie przy niewielkim spadku wskazań „zdecydowanie tak” (CBOS 2018b). Patriotyzm w opinii badanych najpowszechniej objawia się przez okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu (98%), pielęgnowanie polskich tradycji (96%), znajomość historii kraju (95%), dbałość o wpajanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny (95%), poszanowanie i przestrzeganie prawa (93%) czy udział w wyborach (90%). Relatywnie najrzadziej respondenci byli skłonni przyznać, że częścią tej postawy jest także kupowanie przede wszystkim polskich produktów (65%) oraz dbałość o religijne wychowanie dzieci (66%, zauważalny trend spadkowy w stosunku do wyników z lat 2008 i 2016). Trzeba jednak podkreślić, że wszystkie wymienione zachowania zostały zakwalifikowane jako przejawy patriotyzmu przez większość badanych (CBOS 2018b).

Analiza różnic pokoleniowych (tabela 4) ukazuje, że najrzadziej za patriotów uważa się pokolenie Z. Najmłodszy wyrażnie częściej od pozostałych pokoleń nie deklaruje się także jako patrioci. Twierdzi tak co piąty przedstawiciel tego pokolenia. Najwyższe wartości deklaracji bycia patriotą dotyczą pokolenia Baby Boomers.

Tabela 4. Deklaracja postawy patriotycznej w 2018 r. z podziałem na wiek respondentów (w %)

Table 4. Declaration of patriotic attitude in 2018, broken down by age of respondents (in %)

Czy uważa się Pan(i) za patriot(k)ę?	wiek (w latach)					
	1994– 2000 18–24 Z	1984– 1993 25–34 Y	1974– 1983 35–44 Y/X	1964– 1973 45–54 X	1954– 1963 55–64 BB	1953 > 65 < BB/S
Tak	78	86	92	86	94	87
Nie	20	9	6	11	4	9
Trudno powiedzieć	2	6	1	3	2	4

Źródło: CBOS 2018b.

Ściśle powiązane z patriotyzmem poczucie dumy i wstydu narodowego odnosi się do oceny dokonań i poczucia satysfakcji z przynależności do własnej wspólnoty narodowej. Jak zauważają Anna Wiłkomirska i Adam Fijałkowski, „jeśli tożsamość narodową uznamy za subiektywne, względnie stabilne poczucie przynależności do określonego narodu, to duma narodowa będzie silnym uczuciem płynącym z nadania narodowi oraz swojej przynależności szczególnej wartości i godności” (Wiłkomirska, Fijałkowski 2006: 113).

Ogólne poczucie dumy narodowej Polaków utrzymuje się na wysokim poziomie. W 2018 r. zdecydowana większość badanych (71%) odczuwała dumę ze swojej przynależności narodowej, przy czym ponad jedna czwarta (26%) deklarowała, że to uczucie towarzyszy im „bardzo często”. Wśród najczęściej wymienianych sytuacji, w których badani odczuwają dumę z tego, że są Polakami, wymieniano sukcesy sportowe (24%), przeszłość znaczoną sukcesami i bohaterstwem rodaków (10%), dobre opinie o Polakach i korzystny wizerunek Polski za granicą (9%) oraz uczestnictwo w obchodach świąt narodowych i inne odwołania do barw, hymnu i symboli narodowych (8%). Niemal co piąty badany (18%) deklarował, że odczuwa dumę narodową stale, bez konkretnego powodu i sytuacji, w której musi się znaleźć (CBOS 2018b).

Odczuwanie dumy z polskości jest powiązane przede wszystkim ze zróżnicowaniem światopoglądowym. Częściej zdarza się ono badanym o poglądach prawicowych (81%) niż lewicowych i centrowych (po 66%), a także respondentom częściej uczestniczącym w praktykach religijnych (CBOS 2018b). Różnice pokoleniowe w tym aspekcie tożsamości narodowej są wyraźne (tabela 5). Można zauważyć, że szczególnie dumne ze swojej polskości są osoby najstarsze, reprezentujące pokolenia Baby Boomers i Seniorów, zaś najmniej przedstawiciele pokolenia Z.

Tabela 5. Poczucie dumy narodowej w 2018 r. z podziałem na wiek respondentów (w %)

Table 5. Sense of national pride in 2018 by age of respondents (in %)

Czy i jak często zdarza się, że odczuwa Pan(i) dumę z tego, że jest Pan(i) Polakiem/Polką?	wiek (w latach)					
	1994–2000 18–24 Z	1984–1993 25–34 Y	1974–1983 35–44 Y/X	1964–1973 45–54 X	1954–1963 55–64 BB	1953 > 65 < BB/S
często	64	72	68	66	74	79
rzadko lub praktycznie nigdy	33	25	30	31	22	17
trudno powiedzieć	4	4	3	3	3	4

Źródło: CBOS 2018b.

Uczucie wstydu wynikającego z przynależności narodowej jest znacznie rzadsze niż poczucie dumy. W 2018 r. wstyd z powodu byciem Polakiem lub Polką odczuwało mniej niż jedna dziesiąta badanych (8%).

Jednej trzeciej (32%) zdarzało się to rzadko, a ponad połowie (60%) – rzadko lub nigdy. Wśród najczęściej wymienianych powodów wstydu narodowego znajduje się zachowanie Polaków za granicą (22%) oraz sytuacja polityczna w kraju (20%). Dla 11% badanych są to pozycja Polski na arenie międzynarodowej, dla 8% – przypadki dyskryminacji i nietolerancji w kraju, zaś dla 7% – niewłaściwe zachowanie rodaków, takie jak chamstwo, pijaństwo i brak szacunku do siebie nawzajem (CBOS 2018b).

**Tabela 6. Poczucie wstydu narodowego w 2018 r.
z podziałem na wiek respondentów (w %)**

Table 6. Sense of national shame in 2018, broken down by age of respondents (in %)

<i>Czy i jak często zdarza się, że odczuwa Pan(i) wstyd z tego, że jest Pan(i) Polakiem/Polką?</i>	wiek (w latach)					
	1994– 2000 18–24 Z	1984– 1993 25–34 Y	1974– 1983 35–44 Y/X	1964– 1973 45–54 X	1954– 1963 55–64 BB	1953 > 65 < BB/S
często	19	4	4	8	9	7
rzadko lub praktycznie nigdy	81	93	96	90	90	92
trudno powiedzieć	–	3	–	3	1	1

Źródło: CBOS 2018b.

Wstyd z powodu bycia Polakiem lub Polką najczęściej odczuwają osoby uzyskujące najwyższe dochody *per capita* (ponad 2500 zł – 13%), a także nieuczestniczące w praktykach religijnych (15%) oraz deklarujące poglądy lewicowe (17%). Wśród poszczególnych grup wiekowych zdecydowanie wyróżnia się pokolenie Z, w którym co piąty jego przedstawiciel (19%) wstydzi się tego, że jest Polakiem (tabela 6). W pozostałych pokoleniach to uczucie jest zdecydowanie na niższym poziomie, przy czym najmniej „zawstydzeni” polskością są reprezentanci pokoleń X i Y.

Spółeczne kryteria polskości

W badaniach nad społecznymi kryteriami polskiej tożsamości narodowej (TNS OBOP 2008; KantarPublic 2018; Nowicka, Łodziński 2021) stwierdza się zasadniczą stabilność hierarchii kryteriów polsko-

ści. Na jej „górze” znajdują się nieprzerwanie od początku badań dwa kryteria – autoidentyfikacyjne i językowe. Ogólnie Polacy większe znaczenie nadają kryteriom kulturowym niż biologicznym. Na szczególną uwagę zasługuje stosunkowo niska częstość wskazań kryterium „urodzenie się w Polsce” (74% w 2018 r.), a przede wszystkim „wiary katolickiej”, która w każdej z czterech dotychczasowych fal badania (1988, 1998, 2008, 2018) zajmowała ostatnie miejsce z częstością wskazań na poziomie 43–45% i 58% w 2018 r., co poniekąd przeczy stereotypowi Polaka-katolika (Wysocki 2022). Równocześnie w ostatnim badaniu obserwujemy zaostrenie niemal wszystkich kryteriów polskości, zwłaszcza tych, które w poprzednich badaniach uzyskiwały słabsze społeczne poparcie. Wskazywać to może na rosnącą ekskluzywność polskości w świadomości społecznej badanych (TNS OBOP 2008; KantarPublic 2018).

Na szczególną uwagę zasługuje stwierdzenie, że wspomniane wyżej zaostrenie społecznych kryteriów polskości w 2018 r. dotyczyło w największym stopniu i w sposób zdecydowany wyraźny głównie najstarszych Polaków (pokolenie BB i S). Świadczą o tym miary ekskluzywności i inkluzji podane w nawiasach oraz ich suma wyliczona na końcu tabeli 7. Wartości dodatnie (+) oznaczają, o ile punktów procentowych wskazania danego pokolenia przewyższają średnią ogólnopolską. Są one sygnałem większej niż w ogóle społeczeństwa ekskluzywności narodowej. Analogicznie, wartości ujemne (–) oznaczają stopień inkluzji narodowej danego kryterium w danym pokoleniu. Ponadto w ostatnim wierszu tabeli podano sumę kryteriów dla danego pokolenia, które lokują się po stronie ekskluzywności (po lewej) bądź inkluzji (po prawej). Widać zatem wyraźnie, że Baby Boomers oraz Seniorzy, aż 9 na 10 kryteriów traktują jako ważniejsze niż ogół społeczeństwa przy wskazaniu cech, które należy spełnić, aby być uznanym za Polaka. Największa różnica dotyczy kategorii „wiara katolicka” (różnica +14 pp.). Sama zaś sumaryczna wartość wskaźnika ekskluzywności wyniosła aż +43. Podobne wnioski, ale o niższej sile można odczytać dla pokolenia Z. W zupełnie odmiennych sytuacjach znajduje się pokolenie X. Można je śmiało nazwać najbardziej inkluzyjnym narodo-wo. Dla X-ów, odwrotnie niż w pokoleniach najstarszych i najmłodszych, aż 9 na 10 kryteriów polskości jest mniej ważnych niż dla ogółu społeczeństwa. Zwłaszcza dotyczy to kryteriów obywatelskich oraz religijnych. Wskazania dla Milenialsów są w tym aspekcie niejednoznaczne.

**Tabela 7. Społeczne kryteria polskości w 2018 r. w przekroju generacyjnym
(odpowiedzi łącznie: „bardzo ważne” i „raczej ważne” w %)**

Table 7. Social criteria of Polishness in 2018 by generation
(total responses: „very important” and „rather important” in %)

<i>Gdybyśmy mieli kogoś uznać za Polaka, to co byłoby Pana(i) zda- niem ważne, a co mniej ważne?</i>	wiek (w latach)					
	1999– 2003 15–19 Z	1989– 1998 20–29 Z/Y	1979– 1988 30–39 Y	1969– 1978 40–49 X	1959– 1968 50–59 X/BB	1958 > 60 < BB/S
1. znajomość języka polskiego	94 (+2)	90 (–2)	95 (+3)	90 (–2)	92 (0)	92 (0)
2. poczucie, że jest się Polakiem	92 (+1)	89 (–2)	93 (+2)	88 (–3)	87 (–4)	94 (+3)
3. znajomość kultury i historii Polski	89 (+1)	91 (+3)	88 (0)	83 (–5)	87 (–1)	89 (+1)
4. polskie obywatelstwo	91 (+4)	86 (–1)	89 (+2)	86 (–1)	81 (–6)	90 (+3)
5. przestrzeganie polskich obyczajów	88 (+1)	83 (–4)	87 (0)	81 (–6)	84 (–3)	93 (+6)
6. posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	91 (+7)	83 (–1)	85 (+1)	80 (–4)	82 (–2)	85 (+1)
7. mieszkanie na stałe w Polsce	78 (+3)	66 (–9)	75 (0)	74 (–1)	69 (–6)	81 (+6)
8. urodzenie się w Polsce	81 (+7)	67 (–7)	71 (–3)	73 (–1)	72 (–2)	77 (+3)
9. szczególne zasługi dla Polski	53 (–7)	53 (–7)	65 (+5)	64 (+4)	46 (–14)	66 (+6)
10. wiara katolicka	55 (–3)	44 (–14)	57 (–1)	54 (–4)	50 (–8)	72 (+14)
sumy miar ekskluzywność(+) / inkluzywność(–)	+16	–44	+9	–23	–46	+43
	8 2	1 9	5 2	1 9	0 9	9 0

Źródło: opracowanie własne na podstawie KantarPublic 2018.

Użyte w omawianej serii badań kryteria polskości można próbować łączyć w pewne grupy (por. np. Błuszkowski 2005). W tabeli 8 zaprezentowano autorską klasyfikację, która odwołuje się do dwóch podstawowych typów narodu, które w socjologii narodu funkcjonują najczęściej pod określeniami „ethnos” i „demos” (Wysocki 2020). Naród typu „ethnos” to wspólnota o charakterze etniczno-genealogicznym, w której o poczuciu

więzi narodowej przesądząją pochodzenie (przeważnie zmitologizowane), wspólny język i kultura (w tym religia) oraz przekonanie o tworzeniu spokrewnionej (w szerokim znaczeniu) jednej wielkiej rodziny. Przynależność narodowa jest w tym przypadku cechą przypisaną i obiektywną człowieka, gdyż nabywa się ją na mocy urodzenia. Z kolei naród typu „demos” to wspólnota wolnych i równych obywateli, w której o poczuciu więzi narodowej decyduje przekonanie, że (niezależnie od pochodzenia, używanego języka czy wyznawanej religii) ludzi łączy wspólne terytorium i instytucje polityczno-państwowe oraz podleganie temu samemu ustawodawstwu, przede wszystkim zaś indywidualna wola i chęć przynależenia do danej wspólnoty (Zenderowski 2007; Budyta-Budzyńska 2010). Odwołanie się do tych typów narodu pozwala na wyróżnienie dwóch odmian kryteriów polskości – kryteriów etniczno-narodowych i kryteriów polityczno-obywatelskich.

Tabela 8. Odmiany kryteriów polskości w opinii społeczeństwa polskiego w 2018 r. w przekroju generacyjnym (odpowiedzi łącznie: „bardzo ważne” i „raczej ważne” w %)

Table 8. Variations of the criteria of Polishness in the opinion of Polish society in 2018 in a generational cross-section (total responses: „very important” and „rather important” in %)

Odmiany kryteriów tożsamości narodowej (nr kryterium wchodzącego w skład danego typu)	wiek (w latach)					
	1999–2003 15–19 Z	1989–1998 20–29 Z/Y	1979–1988 30–39 Y	1969–1978 40–49 X	1959–1968 50–59 X/BB	1958 > 60 < BB/S
etniczno-narodowe (1, 3, 5, 6, 8, 10)	83 (+2)	76 (–5)	80 (–1)	77 (+4)	78 (–3)	85 (+4)
polityczno-obywatelskie (2, 4, 7, 9)	79 (+1)	74 (–4)	81 (+3)	78 (0)	71 (–7)	83 (+5)

Źródło: opracowanie własne na podstawie KantarPublic 2018.

Uzyskane wyniki pozwalają dostrzec, że wskazania między wyróżnionymi odmianami kryteriów polskości osiągają zbliżone wartości we wszystkich pokoleniach. Ilustruje to brak zdecydowanego opowiedzenia się za którąkolwiek wizją wspólnotowych więzi i fundamentalnych zasad, na których powinna opierać się wspólnotowa koegzystencja, oraz właściwych wobec niej postaw, a więc również społecznych definicji np. dobrego obywatela i patrioty. Można więc dane te odczytywać nie tylko jako przejaw polaryzacji ogólnospołecznej, ale także konflikt występujący wewnątrz każdego pokolenia z osobna. Z drugiej jednak strony wśród najmłodszych (pokolenie Z) i najstarszych (pokolenia BB i S) Polaków przeważają kryteria etniczno-narodowe nad polityczno-obywatelskimi. Odmienne sytuacja prezentuje się w pokoleniach środkowych (Y i X), w których stwierdzamy przewagę kryte-

riów polityczno-obywatelskich nad etniczno-narodowymi. Te obserwacje z kolei można odczytywać jako sygnał konfliktu międzypokoleniowego występującego między środkowymi i skrajnymi wiekowo pokoleniami.

Zakończenie

Przeprowadzona analiza tożsamości narodowej Polaków w przekroju generacyjnym ukazała zarówno istotne podobieństwa, jak i znaczące różnice w postrzeganiu i odczuwaniu przynależności narodowej. Niezależnie od wieku wszystkie pokolenia charakteryzuje silna więź z Polską jako wspólnotą narodową i państwową, która dominuje nad identyfikacją europejską. Polacy w kontekście tożsamości kontynentalnej deklarują we wszystkich generacjach albo jednolitą tożsamość narodową, albo podwójną polsko-europejską, zdecydowanie zaś rzadziej europejsko-polską i marginalnie jednolitą europejską. Jednocześnie we wszystkich pokoleniach przeważa euroentuzjazm mierzony poziomem poparcia dla obecności Polski w UE oraz poziomem europejskiej tożsamości obywatelskiej (poczucia bycia obywatelem UE).

Poziom deklarowanego patriotyzmu stanowi kolejną płaszczyznę zbliżającą wszystkie pokolenia. Jest on powszechnie cenioną wartością społeczną, także w pokoleniu Z, które mimo że wyraźnie rzadziej identyfikuje się jako patrioci, to nadal większość jego przedstawicieli deklaruje pozytywny stosunek do tej postawy. Podobnie można również wnioskować o poziomach dumy i wstydu narodowego. Większość badanych, niezależnie od pokolenia, odczuwa dumę z bycia Polakiem, przy czym najczęściej deklarują to pokolenia Baby Boomers i Seniorzy. Poczucie wstydu narodowego jest natomiast marginalne, choć wyraźnie częściej występuje wśród przedstawicieli pokolenia Z.

Badania wykazują także stabilność społecznych kryteriów polskości – niezależnie od pokolenia, najważniejsze pozostają kryteria kulturowe i autoidentyfikacyjne, takie jak „znajomość języka polskiego” oraz „poczucie bycia Polakiem”. Różnice dotyczą bardziej intensywności wskazań niż samej hierarchii kryteriów. Tak jest także w przypadku kryterium religijnego, w którym „wiera katolicka” we wszystkich pokoleniach wskazywana jest jako najmniej ważny czynnik konieczny do uznania kogoś za Polkę lub Polaka.

Międzypokoleniowa spójność w zakresie tożsamości narodowej może stanowić istotny zasób w budowaniu społecznej koherencji, przeciwdziałaniu podziałom społecznym i politycznym, a także może mieć pozytywny wpływ na relacje międzypokoleniowe. Wskazane podobieństwa mogą służyć dialogowi międzypokoleniowemu, który obejmuje wszystkie grupy

wiekowe. Równocześnie przeanalizowane dane pozwalają zauważyć, że dialog międzypokoleniowy jest możliwy między wybranymi pokoleniami. Okazuje się, i jest to jeden z najbardziej zaskakujących wniosków analizy, że wiele podobieństw dotyczy zarówno skrajnych pokoleń – BB i S oraz Z, jak i pokoleń środkowych – X i Y. Szczególnie interesujące są zbieżności w emocjach narodowych najstarszych i najmłodszych Polaków. Ujawniają się one przykładowo we względnie niższym poparciu dla obecności Polski w UE, podobnym, wysokim poziomie ekskluzywności narodowej oraz preferowaniu etniczno-narodowych nad polityczno-obywatelskimi kryteriów polskiej tożsamości narodowej.

Warto jednocześnie podkreślić, że wyniki analizy wykazały także istotne różnice w sposobach przeżywania i wyrażania polskości, co może stanowić potencjalne źródło napięć, a nawet konfliktów międzypokoleniowych. Młodsze pokolenia, które preferują bardziej otwarte i inkluzywne podejście do tożsamości narodowej, mogą doświadczać trudności w komunikacji z pokoleniami starszymi, które silniej podkreślają tradycyjne aspekty polskości. Przykładem tego jest różnica w znaczeniu nadawanemu kryteriom religijnym – dla pokoleń BB i S wiara katolicka pozostaje istotnym wyznacznikiem polskości, podczas gdy dla młodszych generacji jest to kryterium drugo-, a nawet trzeciorzędne.

Z punktu widzenia wszystkich przeanalizowanych wymiarów tożsamości narodowej najbardziej doniosłym źródłem potencjalnego konfliktu jest jednak odmienne postrzeganie społecznych kryteriów polskości. Z jednej strony we wszystkich pokoleniach podobne preferencje uzyskują zarówno kryteria etniczno-narodowe, jak i polityczno-obywatelskie, co może być symptomem polaryzacji społecznej przebiegającej w poprzek każdego pokolenia z osobna. Obok jednak tego możliwego źródła konfliktów wewnątrzpokoleniowych dostrzec można je także między pokoleniami skrajnymi (najmłodszym i najstarszymi) a pokoleniami środkowymi (Y i X), gdzie przewagę zyskują odmienne wizje życia wspólnotowego oparte na różnych fundamentalnych zasadach, społeczne definicje dobrego patrioty czy obywatela osadzone na odmiennych wizjach wspólnoty narodowej – ethnosie bądź demosie.

Literatura

- Błuszkowski J., 2005, *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Bodziany M., 2019, *Wewnętrzne uwarunkowania bezpieczeństwa kulturowego Polski*, Wydawnictwo AWL, Wrocław.
- Boksański Z., 2005, *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Budyta-Budzyńska M., 2010, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- CBOS, 2013, *Co łączy Polaków. Komunikat z badań nr BS/168/2013. Grudzień 2013*, Warszawa.
- CBOS, 2018a, *O historii lokalnie. Komunikat z badań nr 10/2018. Lipiec 2018*, Warszawa.
- CBOS, 2018b, *Patriotyzm Polaków. Komunikat z badań nr 105/2018. Sierpień 2018*, Warszawa.
- CBOS, 2024a, *20 lat członkostwa w UE. Komunikat z badań nr 43/2024. Kwiecień 2024*, Warszawa.
- Czaja J., 2008, *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Oficyna Wydawnicza Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków.
- Cześnik M., Zagórski P., 2022, *Wiek a uczestnictwo wyborcze w Polsce: cykl życia, okres, kohorta*, „Studia Socjologiczne”, nr 4(247).
- Demagog, 2024, *Czy poparcie dla Unii Europejskiej wśród Polaków spadło?*, <https://demagog.org.pl/wypowiedzi/czy-poparcie-dla-unii-europejskiej-wsrod-polakow-spadlo/> (dostęp: 12.01.2025).
- Eurobarometr, 2024, *Standard Eurobarometer 101 – Spring 2024 – Annex*. European Commission, <https://www.europa.eu/eurobarometer> (dostęp 12.01.2025).
- Golka M., 2009, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Grodecki M., 2021, *Odmiany polskiej tożsamości narodowej i ich konsekwencje dla postaw wobec mniejszości*, „Studia Socjologiczne”, nr 4(243).
- Historia w przestrzeni publicznej*, 2018, red. J. Wojdon, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jak stajemy się Polakami? Edukacja szkolna ku tożsamości narodowej*, 2024, red. R. Zieliński, M. Gruchola, Z. Socha, D. Tułowiecki, M. Popielewicz-Durakiewicz, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Jaskułowski K., Majewski P., Surmiak A., 2018, *Teaching the nation. History and nationalism in Polish school history education*, „British Journal of Sociology of Education”, no 1(39).
- KantarPublic, 2018, *Społeczne kryteria polskości. Listopad 2018*, Warszawa.
- Kitler W., 2011, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa.
- Kłóskowska A., 1992, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1(36).
- Kłóskowska A., 2005, *Kultury narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mannheim K., 1992/93, *Problem pokoleń*, „Colloquia Communia”, nr 1(12).
- Norval D.G., 2007, *Age, period, and cohort effects* [w:] *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. G. Ritzer, Blackwell Publishing Ltd., Malden, Oxford, Victoria.
- Nowicka E., Łodziński S., 2001, *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienie Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Nowicka E., Łodziński S., 2021, *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości (1988–2021)*, Collegium Civitas Press, Warszawa.
- Ossowska M., 1983, *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Paradysz A., 2022, *Śladami wojny polsko-(nie)polskiej 1989–2021*, Wydawnictwo Naukowe FNCE, Poznań.
- Parekh B., 1994, *Discourses on National Identity*, „Political Studies”, no 2.

- Parker K., 2023, *How Pew Research Center will report on generations moving forward*, Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2023/05/22/how-pew-research-center-will-report-on-generations-moving-forward/> (dostęp: 22.01.2025).
- Przybylski B., 2023, *Pokolenie X, Y oraz Z. Próba uporządkowania ram czasowych i etykiet pokoleniowych*, „Pedagogika Społeczna”, nr 3(89).
- Rampp B., 2019, *The Question of ‘Identity’ in Resilience Research. Considerations from a Sociological Point of View* [w:] *Resilience in Social, Cultural and Political Spheres*, eds. B. Rampp, M. Endreß, M. Naumann, Springer VS, Wiesbaden.
- Rivière C., 2006, *Teoria obrzędów świeckich w trzydziestu tezach* [w:] *Rytuał przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Filipiak, M. Rajewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii-Curie Skłodowskiej, Lublin.
- Rogoza M., Marchlewska M., Molenda Z., Adamczyk D., Szczepańska D., Rogoza R., Szczęsna M., Furman A., Maciantowicz O., Maison D., 2024, *Podsumowanie efektów projektu: Polskość w XXI wieku. Rodzaje identyfikacji narodowej, ich położenie i konsekwencje*, Laboratorium Poznania Politycznego, Instytut Psychologii PAN, Warszawa.
- Staniszewski M., 2022, *Polska wojna kulturowa*, Wydawnictwo WEI, Warszawa.
- Stępka M., 2021, *Rezyliencja jako paradygmat bezpieczeństwa w czasach przewlekłych kryzysów*, „Przegląd Politologiczny”, nr 2.
- Szacka B., 2006, *Czas przeszły – pamięć – mīt*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Szacki J., 2004, *O tożsamości (zwłaszcza narodowej)*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3 (48).
- Szafranec K., 2022, *Pokolenia i polskie zmiany. 45 lat badań wzdłuż czasu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sztompka P., 2002, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Ścigaj P., 2012, *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Tajfel H., Turner J.C., 1986, *The social identity theory of intergroup behaviour* [w:] *Psychology of Intergroup Relations*, red. S. Worchel, W.G. Austin, Nelson-Hall Publishers, Michigan.
- TNS OBOP, 2008, *Społeczne kryteria polskości 1988–1998–2008*, K.61/08, Warszawa.
- Urych I., 2023, *Tożsamość narodowa we współczesnym świecie jako istotny element bezpieczeństwa narodowego na podstawie analizy treści podręczników dla szkoły podstawowej w Polsce*, „Colloquium”, nr 2(50).
- Wiłkomirska A., Fijałkowski A., 2006, *Jaki patriotyzm?*, Difin, Warszawa.
- Wysocki A., 2019, *„Wojna polsko-polska”. Między polityzacją tożsamości zbiorowych Polaków a realnym konfliktem społecznym* [w:] *Kultury narodowe i lokalne a polityka. Powiązania w różnych kontekstach*, red. J. Kurczewska, Z. Mach, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Wysocki A., 2020, *Społeczne kryteria polskiej tożsamości narodowej w latach 1988–2018*, „Dialogi Polityczne / Political Dialogues”, nr 29.
- Wysocki A., 2022, *Polak – katolik? O związkach między deklarowaną religijnością a poczuciem tożsamości narodowej Polaków*, „Przegląd Religioznawczy / The Religious Studies Review”, nr 2(284).
- Zenderowski R., 2007, *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskursie politycznym w Republice Słowackiej (1989–2004)*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa.
- Zielińska M., Szaban D., 2011, *Metodologiczne problemy w badaniach pokoleń. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Lubuski”, nr 37(2).
- Ziętek A.W., 2016, *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.